

Вербицкий В. А.,
к.і.н., Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОГО ТОВАРИСТВА СПРИЯННЯ ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ДІТЕЙ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена діяльності Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей (ХТСФВД) у дореволюційний період. Розглядаються основні напрямки роботи товариства, аналізується його вклад в розвиток спорту серед молоді. Зроблено висновок, що ХТСФВД відіграло провідну роль в становленні спортивно-масового руху серед молоді, як на Півдні України, так й на території всієї Російської імперії.

Ключові слова: спортивна арена, рухливі ігри, фізичне виховання, навчальні заклади, літні дачі-колонії.

Вербицкий В. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы
г. Николаев, Украина

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХЕРСОНСКОГО ОБЩЕСТВА СОДЕЙСТВИЯ ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ДЕТЕЙ (КОНЕЦ ХІХ – НАЧАЛО ХХ СТ.)

Статья посвящена деятельности Херсонского общества содействия развитию физического воспитания детей (ХОСФВД) в дореволюционный период. Рассматриваются основные направления работы общества, анализируется его вклад в развитие спорта среди молодежи. Сделан вывод, что ХОСФВД играло ведущую роль в становлении спортивно-массового движения, как на Юге Украины, так и на территории всей Российской империи.

Ключевые слова: спортивная арена, подвижные игры, физическое воспитание, учебные заведения, летние дачи – колонии.

Verbytskyi V. A.
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

ACTIVITY OF KHERSON ASSOCIATION PROMOTING PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN (END OF XIX – BEGIN OF XX CENTURY)

Article is devoted to activity of Kherson association promoting physical education of children (hereinafter KAPPEC) in the pre-revolutionary period. Discussed the basic directions of the company, analyzed its contribution to the development of sports among the youth. At the end of the nineteenth century in the Russian empire begins to develop sports and gymnastic movement. In this period little attention was paid to the development of the sport in the country, without selecting it almost any funds. So the gymnastic movement, its recreational direction, etc have evolved mainly by enthusiasts who created the associations of sports direct.

Among the numerous sports associations that arose in this period, special attention were the so-called Society promote physical development of students (SPPDS). The main purpose of these associations was the organization of sports-mass work with children and their rehabilitation. The first society emerged in the major cities of the Russian Empire: Moscow, St. Petersburg, Kiev and others. In 1892 was founded in Odessa association for the promotion of physical education of children.

From 1896 begins his work of Kherson association promoting physical education of children. The basic directions of activity of the society were the organization of leisure of youth by means of physical education. For this purpose KAPPEC in Kherson was founded arena for children to play and physical education. The arena was intended for students in all educational institutions of the city and worked all year round. Pupils of the schools visited the sports arena for free. Base classes consisted of mobile games with objects without them. For the season was up to 60 different games.

In addition, students were engaged in the Swedish gymnastics, athletics opportunities and played soccer. In the winter the arena became ice skating rink. To guide the games and exercise the company

each year, specifically from St. Petersburg were graduate courses of Lesgaft P. F., who were at the time among the best trained of physical education instructors in the country.

At the site were created good conditions for sports activities. The company constantly has cared about logistics. On the arena were created by gymnastic grounds, places for athletics built fields for soccer and tennis, regularly updated sports equipment. In 1905, at the sports arena was completed covered building that was named at first "children's home", and then "Municipal Auditorium". It was intended for organization of gymnastic exercises, children's games, summer rink, lectures on medicine, holding performances, children's parties, concerts, scientific exhibitions etc.

Every year, in order to promote physical trainings, in spring and autumn at all sports arenas were football, basketball competitions, English tennis, croquet, bowling pins and other games. Competitions usually lasted about two months. The sports arena was very popular among children. For 14 years (1898-1912-2003) it was visited by a huge number of pupils – 871 927 inhabitants, an ice skating rink-67 139 people.

Special love among pupils of the schools used a different sort of outing. Mostly these were one-day aquatic excursions on the Islands, boating, hiking in the forest or fruit garden, excursions to industrial enterprises, in museums, exhibitions, etc. Kids having while them traveling on the nature fun, playing musical instruments, sang songs, danced, played in a variety of outdoor games. Starting from 1909 started excursions to other cities – Mykolaiv, Odessa, Crimea, etc. In the period 1900-1912, the total amount spent by the company walks and excursions was 94, in which participated about 10 of 104 people (the author's estimate).

Great attention was paid KAPPEC to recreation and healthier children. With this purpose the association made rest camps or as they are called summer cottage-colony in summer for own funds for poor and sick children. The first cottage-colony was opened in 1900 in the country Lubyanko in 4 miles away from the city. In it were able to relax and rejuvenate 17 girls from educational institutions of Kherson. However, due to the lack of funds long holiday summer camps for 10 years KAPPEC not worked. And only in 1911, the company resumed the practice of organizing camps, opening in Skadovsk on the seacoast school cottage-colony. In the next year (1912) opens another colony, in which for the summer period were able to rest 52 children.

One of the main challenges that stood in front of the organizers of the camps the rest was the fact that children are well ate and as many were outdoors. All day they were played in different games, made gymnastics training, sang, and danced, read, worked with needlework. Thus, this study gives grounds to conclude that in southern Ukraine in the late XIX-early XX century operated a powerful development center student sport, which according to the scope of its activities is not inferior, and in some aspects even was the best among similar companies in the Russian empire.

Thanks to its active activity was created by one of the best sports facilities in the country, conducted a large-scale work with popularizing sports among children, the organization of leisure and health pupils. And then, with confidence, you can argue that the KAPPEC had played a leading role in the development of sports-mass movement among young people not only in the South of Ukraine, but also in the entire Russian Empire.

Key words: sports arena, active games, physical education, school cottage-colony

Вагоме місце серед наукових досліджень української і російської історіографії посідають питання становлення і розвитку фізичної культури і спорту. Впродовж XX – XXI ст. було опубліковано багато наукових, публіцистичних та статистичних праць, у яких висвітлювались різні аспекти зазначеної теми. Сьогодні з'являється все більше публікацій з історії спорту, що свідчить про неабиякий інтерес до теми в суспільстві, а також визначає актуальність тематики.

Проте деякі регіональні аспекти розвитку спорту залишаються або не до кінця вивченими, або взагалі не дослідженими. А відтак, ми не маємо сьогодні повної картини розвитку спортивно-масового руху в країні. Однією з малодосліджених тем є тема про

діяльність спортивних товариств на території півдня України.

Метою даної статті є дослідження роботи Херсонського товариства сприяння фізичного виховання дітей в дореволюційний період.

Наприкінці XIX ст. в Російській імперії починає розвиватись спортивно-гімнастичний рух. Слід зазначити, що в той період держава мало уваги приділяла питанням розвитку спорту в країні, не виділяючи на це майже ніяких коштів. Тому фізкультурно-спортивний рух, його рекреаційне направлення тощо розвивалися в основному за рахунок ентузіастів, які створювали товариства спортивного спрямування.

Серед значної кількості спортивних товариств, що виникали в цей період, на особливу увагу заслуговували так звані

Товариства сприяння фізичному розвитку учнівської молоді (ТСФРУМ). Основним призначенням таких об'єднань була організація спортивно-масової роботи з дітьми та їх оздоровлення. Перші товариства виникли в великих містах Російської імперії: Москві, С.-Петербурзі, Києві та ін. В 1892 р. було засновано Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей. З 1896 р. починає свою роботу Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей (далі ХТСФВД). Відразу після свого відкриття товариство активно взялося за фізичне виховання молоді. Результатом діяльності товариства стала організація в м. Херсоні арени для дитячих ігор і фізичного виховання учнів. Його урочисте відкриття відбулось 27 квітня 1898 р. [1]. З перших же днів свого існування майданчик став дуже популярним. За 5,5 місяців 1898 р. його змогли відвідати 27 180 учнів. У середньому, за нашими підрахунками, щодня спортивну арену відвідували близько 162 чол. [2], а за даними А. Андрєєва – до 360 учнів [3]. У святкові й вихідні дні кількість дітей, що займалися на майданчику, доходила до 1 тис. й більше [4].

Таку популярність гімнастичного майданчика можна пояснити тим, що, на відміну від нудних шкільних уроків гімнастики і військового строю, в результаті проведення яких діти були позбавлені всякої ініціативи, на майданчику учні могли досхочу повеселитися, пограти, дати вихід своїм емоціям. Вихованці навчальних закладів відвідували спортивну арену безкоштовно, зі сторонніх осіб стягувалася вхідна плата. Функціонувала арена цілий рік. Основу занять складали рухливі ігри з предметами і без них. За сезон проводилося до 60-ти різних ігор. Перерахуємо лише деякі з них: ігри з елементами бігу – «Залізниця», «Ластівка», «Пальники», «Гуси-лебеді, додому!», «Кішка й мишка»; ігри з м'ячем – відбивання м'яча в колі, «Міста», ножний м'яч у колі, «Роззяви», «Перехватки» та ін. [5]. Окрім рухливих ігор, діти грали в крокет, кеглі, серсо, катали обручі, дризгу, ходили на ходулях, а також займалися шведською гімнастикою, виконували вправи з горизонтальною жердиною та іншими гімнастичними снарядами [6]. На окремому

майданчику були влаштовані стійки для стрибків. Стрибали з розгону, з місця, в довжину, вперед, назад і в сторони [7].

З настанням холодів, коли кількість відвідувачів помітно падала, для дітей і дорослих на території спортивної арени заливали крижаний каток. За користування катком з відвідувачів брали плату: з дітей – 5 коп, із дорослих – 10 коп. У ті дні, коли на катку грала музика, плата збільшувалася удвічі [8]. Діти з малозабезпечених сімей займалися безкоштовно. Тривалість роботи і кількість відвідування крижаної арени у різні роки коливалися залежно від погоди. Наприклад, у 1898 р. крижану арену відвідали 606 дітей, у 1899 р. ця цифра склала 3 734 чол [9].

Щоб упорядкувати відвідування майданчика учнями й усунути скупчення дітей різного віку, правління ХТСФВД виробило правила користування ареною, а саме:

- діти шкільного віку могли користуватися ігровим майданчиком з 4-ї години дня до заходу сонця;
- діти дошкільного віку займалися в ранкові години.

Крім того, між навчальними закладами були розподілені і дні тижня, при цьому перевага віддавалася учням гімназій і реальних училищ. Відповідно до встановленого розпорядку, майданчик був відкритий:

- щовівторка, щосереда, щоп'ятниці і щонеділі – для учнів гімназій, прогімназій, реального училища і 2-х міських училищ;
- щопонеділка і щочетверга – для учениць жіночих навчальних закладів;
- щосуботи – для учнів народних училищ.

Натомість слід зазначити, що ні правління, ні завідувачі іграми цього графіка не дотримувалися, тому на майданчику знаходилися діти різних шкіл, віку і навіть дорослі особи. Вивчення звітів ХТСФВД доводить, що на майданчику були створені непогані умови для занять спортом. Товариство регулярно піклувалося про матеріально-технічне забезпечення. Так, наприклад, у 1898 р. витрати на облаштування міської ігрової арени склали 1 789 руб 24 коп, з яких 151 руб 83 коп було витрачено

на придбання спортивного інвентарю і приладдя для ігор [10].

Спортивно-ігровий майданчик продовжував успішно функціонувати і на початку ХХ ст. За 14 років (1898-1912 рр.) спортивну арену відвідала величезна кількість учнів – 871 927 чол., льодовий каток – 67 139 чол. [11]. Основу занять на арені склали рухливі ігри. За сезон проводилося до 60 різних ігор. Крім того, учні займалися шведською гімнастикою і легкою атлетикою, для чого на окремому полі було влаштовано гімнастичне містечко та обладнано місце для стрибків. Відмінною особливістю спортивної арени було те, що, на відміну від Одеської, призначалася вона для учнів усіх видів цивільних закладів освіти.

Займалися на майданчику переважно діти молодшого і середнього віку (10-14 років). Найбільшу кількість дітей, що займалася спортом, становили учні нижчих навчальних закладів і ремісничих училищ (38 %), рідше відвідували майданчик вихованці гімназій і реальних училищ (21 %). За соціальним складом можна було виділити такі групи спортсменів: діти ремісників і робітників – 41,3 %; діти торговців – 34 %; діти чиновників, земських службовців та осіб різних інтелігентних професій – 20 % [12].

Щоб залучити до занять спортом учнів старшого віку, з 1910 року товариством були організовані заняття веслуванням. Для цього правлінням ХТСФВД була обладнана одна шлюпка на 8 весел вартістю 140 руб. Тренування проводилися під керівництвом члена правління А. В. Данашевського і продовжувалися протягом 29 днів. Усього в перший рік водним спортом займалося 33 чол. Середній вік веслярів становив від 16 до 18 років. Кількість відвідувань учнями занять веслуванням у 1910 р. склала 271 раз. У подальші роки популярність водного спорту зростала й у 1912 р. число відвідувань учнями уроків веслування збільшилося до 893-х [13].

З травня 1910 р. на майданчику почали практикувати гру у футбол. З цією метою на території спортивної арени було організовано окреме футбольне поле і придбано необхідне устаткування: два м'ячі, прапори, стійки для воріт. Для проведення тренувань та участі в іграх утворено команду учнів у кількості 22 чол. Керував іграми у футбол П. Фоменко

[14]. Для керівництва іграми і фізичними вправами Товариством щороку спеціально з Петербургу запрошувалися випускниці курсів П. Ф. Лесгафта, (або як їх ще називали «лесгафтички»), які були на той час одними з найпідготовленіших інструкторів фізичного виховання в країні. У різні роки на майданчику працювали: А. М. Телаль (1904 р.), Є. І. Рамзайцева (1905 р.), Є. Д. Постриганєва та М. М. Амінова (1906 р.), С. Н. Іпполітова-Брауде (1908 р.) [319], А. С. Кряжимська і Мухін (1910 р.), Є. В. Багрецова (1912 р.). Допомогали «лесгафтичкам» проводити ігри 2-3 помічники з числа членів правління ХТСФВД, за що кожен з них отримував винагороду [15].

У 1905 році на території спортивної арени було закінчено будівництво критої будівлі, що отримала назву спочатку «Дитячого будинку», а потім «Міської аудиторії». Призначалася вона для організації гімнастичних вправ, дитячих ігор, літнього катка, лекцій з медицини, проведення спектаклів, дитячих вечорів, концертів, наукових виставок тощо. Будівництво «Міської аудиторії» з устаткуванням обійшлося в солідну суму – 39 567 руб 09 коп. Частина грошей (15 000 руб) була виділена правлінням ХТСФВД, решта (24 500 руб) була субсидована Херсонською міською думою. У подальшому всі витрати на утримання будівлі лягали на міську думу [16].

Узагальнюючи висвітлення роботи спортивної арени в м. Херсоні, слід зазначити, що кожен рік з метою пропаганди фізичних вправ, а також для того, щоб підбивати підсумки занять спортом, навесні і восени на всіх спортивних аренах проводилися змагання з футболу, баскетболу, лаун-тенісу, крокету, кеглів, тамбурину та інших ігор. Змагання, як правило, продовжувалися близько двох місяців. Наприклад, у кінці вересня 1912 р. на Херсонському спортивному майданчику були проведені змагання з лаун-тенісу та легкої атлетики [17].

Принципово важливо зазначити, що Херсонський спортивна арена за своєю організацією була однією з найкращих у Росії. Крім організації спортивних заходів, ХТСФВД щорічно влаштовувалися екскурсії, прогулянки, концерти, спектаклі, різного

роду гуляння, для малозабезпечених та фізично слабких дітей організовувалися літні дачі-колонії. Особливою популярністю серед учнів шкіл користувались різного роду прогулянки. Переважно це були одноденні водні екскурсії на острови, катання на човнах, піші походи до лісу або фруктового саду, екскурсії на промислові підприємства, в музеї, виставки тощо. Під час подорожей на природу діти веселилися, грали на музичних інструментах, співали пісні, танцювали, грали в різні рухливі ігри. Тому не дивно, що такі походи користувались серед учнів великою популярністю.

Починаючи з 1909 р., географія екскурсій значно розширилася, за рахунок чого учні змогли відвідати Миколаїв, Одесу, Крим та інші місця. В період 1900-1912 рр. загальна кількість проведених Херсонським товариством прогулянок і екскурсій склала 94, у яких взяли участь близько 10 104 чол. (за підрахунками автора). Основним недоліком цих заходів було те, що доволі часто вони проводилися за рахунок учнів. Вартість однієї екскурсії залежала від її маршруту і складала від 4 коп до 15 руб 52 коп [18].

Велику увагу ХТСФВД приділяла рекреації і оздоровленню дітей. З цією метою товариство в літній період за власні кошти організувало табори відпочинку або як їх ще називали літні дачі-колонії. Перша дача-колонія була відкрита у 1900 році на дачі Луб'яненко в 4-х верстах від міста. В ній змогли відпочити і оздоровитися 17 дівчат з навчальних закладів м. Херсона [19]. Проте за браком коштів довгих 10 років літніх таборів відпочинку ХТСФВД не влаштовувало. І лише у 1911 р. Товариство відновило практику організації оздоровчих таборів, відкривши у м. Скадовськ на березі моря шкільну колонію [20].

У наступному році (1912) відкривається ще одна колонія. Організована вона була на тому ж самому місці, що й то рік, а саме в м. Скадовськ в приміщенні місцевої школи. Допомогу в розміщенні літнього табору оказав С. Б. Скадовський – власник школи, який надав приміщення школи в безкоштовне користування. Для відпочинку в колонії було відібрано 52 дитини (27 хлопчиків і 25 дівчат) віком від 8 до 18 років. Найбільша кількість дітей мала вік 8-12 років (44 чол.).

Переважна більшість дітей була з бідних багатодітних сімей, які мешкали в складних умовах. У багатьох з них не було самих необхідних речей: постільної білизни, ковдри, чобіт, верхнього плаття, навіть не було змінної нижньої білизни. Товариство всі необхідні речі придбало за власний рахунок. Колонія розпочала свою роботу 2 червня і працювала до 26 серпня. Весь термін перебування дітей був розділений на дві зміни: сезон для першої зміни тривав з 2 червня до 14 липня, для другої – з 14 липня до 26 серпня. Кожна зміна пробула в колонії по 6 тижнів. Першими до колонії на оздоровлення прибула група хлопчиків. Після них відпочивали дівчата [21].

З перших же днів перебування дітей в таборі почали привчати до порядку. Одними із головних завдань, які стояли перед організаторами було те, щоб діти добре харчувались і якомога більше перебували на свіжому повітрі. Цілими днями вони купались, грали в різні ігри, займалися гімнастикою, співали, танцювали, читали, займалися рукоділлям. Внутрішній розпорядок дня колонії був побудований наступним чином:

- 7.00 – Підйом.
- 8.30-9.00 – Сніданок.
- 9.00-12.00 – Активний відпочинок на березі моря (рухливі ігри, купання, ловля риби і креветок, прогулянки по берегу моря).
- 12.00-13.00 – Обід.
- 13.00-15.00 – Відпочинок (післяобідній сон).
- 16.30 – Рухливі ігри у дворі колонії.
- 16.30-17.00 – Полуденок (або полудень)
- 17.00-19.30 – Активний відпочинок (фізичні вправи в парку на гімнастичному майданчику, прогулянки по берегу моря або в полі)
- 19.30-20.30 – Вечеря
- 20.30-21.30 – Ігри у дворі колонії.
- 22.00 – Відбій.

Порядок дня колонії іноді порушувався далекими прогулянками. Під час прогулянок завідувачі зазвичай проводили з дітьми пізнавальні бесіди. Особлива увага в таборі приділялась правильному харчуванню. Керівництво колонії стежило за тим, щоб діти отримували якісну, калорійну їжу. Меню складалося з наступних блюд:

Сніданок – 2 яйця, кружка (2 стакана) молока або 2 стакана кофе (суміш гімалайського жита з інжиром та більше половини молока).

Обід – два м'ясних блюда, іноді одно з них рибне. В святкові дні, третє блюдо солодке (кисіль, компот, оладьї та ін.).

Полуденок (або полудень) – хліб з маслом, творог, чай з молоком.

Вечеря – свіжий суп або: каша (по можливості молочна); макарони з сиром; пюре на молоці. Білий та чорний хліб.

Вихователі не обмежували дітей в їжі. Тому на обід та вечерю колоністи отримували стільки їжі скільки могли з'їсти. Перебування в шкільному таборі позитивно вплинуло на фізичний та психологічний стан дітей. Згідно даних медичного огляду майже всі діти (за виключенням одного хлопчика) додали у вазі. Максимальна прибавка склала у дівчат – 9 ф. 30 зол (3,814 кг), а у хлопців 7 ф. 90 зол. (3,25 кг). Крім того, «цифри не можуть дати ясно уявлення про вплив колонії на дітей: потрібно було бачити ці живі обличчя, усміхнені очі, впевненість та швидкість рухів, щоб без усіляких цифр переконатись у тому, що діти значно поправились» [22].

Всі витрати на облаштування колонії склали 1532 руб 07 коп. Значна частина грошей (872,36 руб) йшла на утримання дітей. Вагомий внесок в організацію табору

зробили подружжя Скадовських, які надали в безкоштовне користування приміщення школи, мажари для переїзду колоністів та регулярно привозили дітям ласощі. Також жваву участь в житті колонії прийняли: завідувачі колонією В. М. Бровкіна та А. М. Семенцов, доктор В. Д. Животовський з родиною, І. І. Ямковой, А. Т. Іванов, С. Г. Греков та В. П. Бровкін. Життя колонії постійно висвітлювалось на сторінках місцевої преси, яка своїми закликами нагадувала суспільству про співчуття та необхідність матеріальної підтримки дитячого табору [23].

Таким чином, проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що на Півдні України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. діяв потужний центр розвитку учнівського спорту, який за масштабами своєї діяльності не поступався, а в деяких моментах навіть був кращим серед схожих товариств Російської імперії. Завдяки його активній діяльності була створена одна з найкращих в країні спортивна інфраструктура, проводилася широкомасштабна робота з популяризації спорту серед дітей, організації активного відпочинку та оздоровлення учнів. А відтак, з впевненістю можна стверджувати, що ХТСФВД відіграло провідну роль в становленні спортивно-масового руху серед молоді не тільки на Півдні України, а й на території всієї Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е марта 1899 г.). – Б.м., б.и., б.г. – С. 1; Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей / А Андреев // Херсон маркет плюс. – 2006. – № 12 (7-13 апреля). – С. 13.
2. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е марта 1899 г.). – Б.м., б.и., б.г. – С. 7.
3. Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей / А. Андреев // Херсон маркет плюс. – 2006. – № 12 (7-13 апреля). – С. 13.
4. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е марта 1901 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 2; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1903 год – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – С. 18; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1910 год – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 24.
5. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 21; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 – по 1-е января 1902 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1902. – С. 9; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 10-11.

- воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 – по 1-е января 1902 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1902. – С. 3-4, 23; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 14-15; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1903 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – С. 21-22; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1904 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1905. – С. 17-19; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 20, 25; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1906 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1907. – С. 6, 29-30; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1908 год. – Херсон: Паровая типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1909. – С. 2, 10-11, 13, 16-21; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1909 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1910. – С. 2-3, 11, 15-17, 19-25; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 2-3, 13-16, 28-33, 37; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 2-3, 25-28, 45-51.
19. Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 9-11.
 20. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1911. – 20 с.
 21. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1912 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 3-6.
 22. Там само. – С. 8-9, 27-28.
 23. Там само. – С. 9-10, 19-20.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Вербицкий В. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014